

Daria Hejwosz-Gromkowska

ORCID: 0000-0003-2144-9600

Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu

Patriotyzm w społeczeństwie wielokulturowym – kilka refleksji o edukacji obywatelskiej w Anglii

Patriotism in a multicultural society – consideration of citizenship education in England

Abstract

The paper aims to reconstruct the contemporary debate about patriotism within citizenship education in English schools. It is assumed that both national identity and citizenship are the changeable social construct but also the subject of politicization and educational policies. The paper also reveals that patriotism in English schools is dispersed or crystallized depending on political orientation.

Keywords

patriotism, England, citizenship education

Punktem wyjścia dla rozważań zawartych w niniejszym opracowaniu będzie założenie o fluktuacyjnym charakterze koncepcji narodu, nacjonalizmu, patriotyzmu oraz obywatelstwa. Przyjmuję, opierając się na teorii konstruktywizmu społecznego Petera Bergera oraz Thomasa Luckmanna, że kategorie te stanowią zmienne konstrukty społeczne. Według tego podejścia badacz powinien brać pod uwagę codzienne doświadczenia świata ludzkiego, wiedzę potoczną oraz rutynowe interakcje społeczne. W ten oto sposób codzienna rzeczywistość staje się rzeczywistością podstawową, światem 'zastanym', który 'przemawia' do badacza. Taka perspektywa badawcza pozwala na zrozumienie, że wiedza staje się wytworem społecznym oraz czynnikiem zmiany społecznej¹. Przyjmuję zatem, że kategorie narodu, nacjonali-

¹ Zob. P.L. Berger, T. Luckmann, *Społeczne tworzenie rzeczywistości*, Warszawa 1983, s. 50–53.

zmu, patriotyzmu oraz obywatelstwa stają się efektem społecznego konstruowania rzeczywistości, a zatem jego zrozumienie jest uwarunkowane różnymi kontekstami społecznymi. Co więcej, akceptacja takiego podejścia pozwala na dopuszczenie możliwości różnego definiowania oraz kategoryzacji tych kategorii w zależności od szerokości geograficznej czy przestrzeni czasowej.

W społeczeństwach, jak twierdzi Zbyszko Melosik, toczy się „dyskursywna walka dotycząca kształtu obywatelstwa i wychowania obywatelskiego”². Podobna walka toczy się wokół pojęć narodu, nacjonalizmu i patriotyzmu. Z. Melosik zauważa, że w wyniku walki dyskursów niektóre tracą na znaczeniu i zostają wyparte przez nowe, silniejsze, stając się dominujące w danym społeczeństwie³.

W artykule podejmuję próbę rekonstrukcji debaty na temat patriotyzmu w edukacji obywatelskiej w wielokulturowej Anglii. Tematyka patriotyzmu – jako zagadnienie uniwersalne i ponadczasowe – wpisuje się w problematykę badawczą subdyscypliny pedagogika społeczna, o czym świadczą wybrane prace wybitnej pedagogożki Heleny Radlińskiej, a także późniejsze prace Tadeusza Pilcha czy Jerzego Modrzewskiego⁴.

Patriotyzm i nacjonalizm w Anglii – próba uchwycenia znaczeń

Na wstępie warto wyjaśnić podstawowe kategorie pojęciowe, którymi będę posługiwać się w niniejszym opracowaniu. Zarówno patriotyzm, jak i nacjonalizm definiują relacje między jednostką a szerszą grupą społeczną, jaką jest naród. Nacjonalizm jako kategoria socjologiczna oznacza wszystko to, co związane jest z narodem i procesem narodotwórczym, czyli językiem, kulturą, tradycjami, mitami i bohaterami narodowymi⁵. Patriotyzm z kolei stanowi ideowy związek ludzi z terytorium, rozumiany jako forma miłości wobec ojczyzny czy pobratymców. Działania patriotyczne nie są bezpośrednio powiązane z działaniami politycznymi, które mają na celu uzyskanie i utrzymanie niepodległości. To zadanie dla działań nacjonalistycznych. Według Davida Archarda „patriotyzm to miłość

---

² Z. Melosik, *Wychowanie obywatelskie: nowoczesność, ponowoczesność. (Próba konfrontacji)*, [w:] Z. Melosik, K. Przyszczypkowski (red.), *Wychowanie obywatelskie. Studium teoretyczne, porównawcze i empiryczne*, Poznań–Toruń 1998, s. 39.

³ *Ibidem*.

⁴ Zob. A. Żukiewicz, „My a wy” – transgeneracyjne przesłanie publicystyki patriotycznej w pokoleniu historycznym Heleny Radlińskiej, „Nauki o Wychowaniu” 2022, 2(15); J. Nikitorowicz, *Tolerancja i patriotyzm w edukacyjnym procesie kształtowania społeczeństwa obywatelskiego*, „Pedagogika Społeczna” 2019, 3(73); J. Modrzewski, *Socjopedagogika*, Poznań 2016.

⁵ Por. K. Deutsch, *Nationalism and social communication: an inquiry into the foundations of nationality*, London 1953.

do ojczyzny lub narodu, rozumiana jako pewien ideał, jako działanie wykazujące się samozaparciem i poświęceniem w imię własnego kraju. Nacjonalizm jest teorią polityczną, twierdzeniem o suwerenności państwa i rozumieniem państwa jako wspólnoty politycznej, którą łączy wspólna tożsamość narodowa⁶. Patriotyzm, podobnie jak nacjonalizm, może być przyczynkiem do budowania jedności społecznej, ale może również działać wykluczająco⁷. Niewątpliwie słowo „patriotyzm” jest nacechowane pozytywnie⁸, podczas gdy nacjonalizm – głównie z powodu uwarunkowań historycznych – stał się ideologią, która nie zawsze kojarzona była neutralnie czy pozytywnie. Warto jednak zauważyć, że w krajach anglosaskich nacjonalizm nie ma nacechowania negatywnego czy szowinistycznego, jak w krajach Europy Wschodniej (na wschód od Renu, zgodnie z dychotomią nacjonalizmów według Hansa Kohna⁹).

Według internetowej Encyklopedii PWN nacjonalizm to

przekonanie, że naród jest najważniejszą formą uspołecznienia, a tożsamość narodowa najważniejszym składnikiem tożsamości jednostki, połączone z nakazem przedkładania solidarności narodowej nad wszelkie inne związki i zobowiązania oraz wszystkiego, co narodowe, nad to, co cudzoziemskie lub kosmopolityczne; ideologia polityczna, wg której podstawowym zadaniem państwa jest obrona interesów narodowych, a jego zasięg terytorialny winien odpowiadać obszarom zamieszkanym przez dany naród¹⁰.

W anglojęzycznych słownikach i encyklopediach nacjonalizm najczęściej jest prezentowany w kategoriach lojalności jednostki wobec narodu i/lub państwa narodowego. Przykładowo, w Encyclopedia Britannica podano następującą definicję: nacjonalizm „jest ideologią opierającą się na przesłance, że lojalność i poświęcenie jednostki dla państwa narodowego jest wyższe niż dla innych osób lub grup interesów”¹¹, a w Merriam-Webster Dictionary wyjaśniono to pojęcie jako „lojalność i poświęcenie dla narodu”¹². W tradycji anglosaskiej nacjonalizm najczęściej bywa utożsamiany z patriotycznymi uczuciami wobec narodu, a jako ideologia polityczna jest łączony z dążeniem do niezależności lub niepodległości określonej

⁶ D. Archard, *Should we teach patriotism?*, „Studies in Philosophy and Education” 1999, 18, s. 157–173.

⁷ G. Ariely, *Evaluations of patriotism across countries, groups, and policy domains*, „Journal of Ethnic and Migration Study” 2009, 44(3), s. 462–481.

⁸ Zob. T. Kuczur, *Ethnos i politics. Naród a społeczeństwo obywatelskie we współczesnej Europie*, Toruń 2008, s. 16.

⁹ Zob. H. Kohn, *The idea of nationalism*, New York 1967.

¹⁰ Encyklopedia PWN, https://encyklopedia.pwn.pl/haslo/nacjonalizm;394_5094.html [dostęp: 10.11.2019].

¹¹ Encyclopedia Britannica, <https://www.britannica.com/topic/nationalism> [dostęp: 10.11.2019].

¹² Merriam-Webster Dictionary, <https://www.merriam-webster.com/dictionary/nationalism> [dostęp: 10.11.2019].

grupy (np. nacjonalizm szkocki). Nacjonalizm jako ideologia polityczna w tych kręgach kulturowych *sensu largo* oznacza zatem – by odwołać się do sformułowania Małgorzaty Budyty-Budzyńskiej – „wszystko, co łączy się z tematyką narodową i powstawaniem narodów”¹³. W węższym znaczeniu „rozumiany jest jako duma z przynależności do narodu, poczucie tożsamości z pewną grupą narodową, internalizacja jej wartości i tradycji, identyfikacja z jej historycznym i kulturowym dziedzictwem oraz formami jej politycznej egzystencji, jest to zatem rodzaj pozytywnego sentymentu”¹⁴. Innymi słowy, w krajach anglosaskich nacjonalistą będzie osoba, która jest dumna z przynależności do swojego narodu oraz ma samoświadomość narodową. Przywołana wyżej autorka zauważa, że w języku polskim taką postawę nazywamy patriotyczną, a nie nacjonalistyczną. Z tej perspektywy granica definicyjna w krajach anglosaskich między nacjonalizmem a patriotyzmem wydaje się być zamazana.

Odwołując się do dychotomicznego podziału nacjonalizmów według Hansa Kohna, warto zauważyć, iż w Anglii wytworzyła się jego łagodniejsza wersja – nacjonalizm obywatelski. Podobnie sprawa ma się z patriotyzmem. Obserwuje się, że w angielskich szkołach kształtuje się patriotyzm obywatelski¹⁵. Trzeba też pamiętać, że za czasów imperium brytyjskiego na terenie Anglii nie rozwijał się nacjonalizm ani patriotyzm, tak jak miało to na przykład miejsce w Irlandii czy Szkocji. Krishan Kumar zaproponował termin: „misjonarski nacjonalizm”, który zrodził się w czasach świetności imperium. W termin ten wpisany był pierwiastek boski, Brytyjczycy bowiem postrzegali siebie jako naród wybrany przez Boga, cywilizujący świat poprzez podboje kolonialne¹⁶. W literaturze przedmiotu kwestia istnienia nacjonalizmu angielskiego pozostaje dyskusyjna. Ci, którzy utrzymują, iż wytworzył się dyskurs nacjonalistyczny, wiążą go albo z kształtowaniem narodowości angielskiej¹⁷, albo jako rezultat wytworzenia opozycyjnego nacjonalizmu wobec pozostałych nacjonalizmów Zjednoczonego Królestwa – głównie szkockiego i irlandzkiego. Krishan Kumar zwraca uwagę, że nacjonalizm angielski nie mógł się rozwinąć się tak samo jak pozostałe dziewiętnastowieczne nacjonalizmy europejskie, angielski bowiem nie zawierał pierwiastka etnicznego¹⁸. Nieobecność typowego dla osiemnasto- i dziewiętnastowiecznej Anglii modelu nacjonalizmu

¹³ M. Budyta-Budzyńska, *Socjologia narodu i konfliktów etnicznych*, Warszawa 2010, s. 190.

¹⁴ *Ibidem*.

¹⁵ A. Peterson, *Civic patriotism as a legitimate aim of education for citizenship in England*, „Citizenship Teaching & Learning” 2012, 8(1), s. 5–12.

¹⁶ K. Kumar, *Nation and empire: English and British national identity in comparative perspective*, „Theory and Society” 2000, 29, s. 575–608.

¹⁷ Zob. G. Newman, *The rise of English nationalism: a cultural history, 1720–1830*, New York 1987.

¹⁸ K. Kumar, *Empire and English nationalism*, „Nations and Nationalism” 2006, 12(1), s. 7.

może łączyć się z brakiem elementarnych powodów dla jego rozwoju – walki i władzy. Anglicy/Brytyjczycy nie musieli walczyć o własną niepodległość oraz nie musieli zdobywać władzy. Ponadto w czasach kolonialnych równolegle kształtowały się dwie tożsamości – brytyjska i angielska. Te historyczne uwarunkowania mają istotne znaczenie dla kształtowania współczesnego patriotyzmu w procesie edukacyjnym. W literaturze przedmiotu więcej uwagi poświęca się tożsamości narodowej (angielskiej) czy państwowej (brytyjskiej), a w mniejszym stopniu patriotyzmowi¹⁹. Promowana na poziomie politycznym brytyjskość (*Britishness*) uważana jest za oś kształtowania tożsamości narodowej, natomiast praktyka społeczna wskazuje na wyłanianie się różnych tożsamości narodowych tworzących obraz współczesnej, wielokulturowej Anglii.

Kształtowanie angielskości i brytyjskości w wielokulturowej Anglii

Brytyjskość i państwo brytyjskie były budowane na dorobku kulturowym, politycznym i instytucjonalnym Anglii. Rdzeniem dla kształtowania tożsamości brytyjskiej była angielskość. Współcześnie – o czym będzie mowa dalej – brytyjskość istnieje niezależnie od identyfikacji narodowej, jednak bywa różnie interpretowana i rozumiana. Trzeba też zauważyć, iż konsekwencją zawarcia unii personalnej w 1707 roku była asymilacja kulturowa w kulturę angielską Walijszczyków i Szkotów. Zjednoczenie dało członkom tych narodów większą stabilność polityczną oraz zapewniało rozwój gospodarczy dzięki wspólnym podbojom. Kwestia tożsamości narodowej oraz obywatelskiej w Wielkiej Brytanii wydaje się problematyczna nade wszystko z powodu uwarunkowań historycznych związanych z kolonizacją oraz społecznymi i prawnymi konsekwencjami. Współcześnie budzi ona wiele kontrowersji, w ostatnich bowiem latach kategoria brytyjskości staje się coraz bardziej pojemna pojęciowo w dyskursie publicznym.

W połowie lat 60. XX wieku pojawiła się potrzeba wzmocnienia poczucia identyfikacji z narodem brytyjskim, gdyż wyłoniło się poczucie zagrożenia – zresztą żywe po dziś dzień – przed bałkanizacją Zjednoczonego Królestwa. Oto bowiem w 1966 roku Plaid Cymru (Partia Walijska) po raz pierwszy weszła do parlamentu, w następnym roku Scottish National Party pokonała laburzystów w lokalnych wyborach w Hamilton. Już w połowie lat 60. Walijszczyki domagali się uznania ich języka (w 1967 roku uzyskał ten sam status, co angielski) i coraz silniej wskazywali na swoją odrębność w dyskursie społecznym i politycznym. Z kolei w następ-

---

¹⁹ A. Peterson, *op. cit.*, s. 6–9.

stwie dewolucji, w maju 1999 roku, zostało ustanowione Narodowe Zgromadzenie w Cardiff, a osobny parlament powstał w Edynburgu.

Wokół kategorii *Britishness* toczą się liczne dyskusje w społeczeństwie brytyjskim. Wraz z dojściem do władzy Partii Pracy pod koniec lat 90. ubiegłego wieku ponownie zaczęto przywiązywać wagę do tej kategorii. Za czasów liderowania Partii Pracy (1997–2010) niektórzy z polityków utrzymywali, że należy promować „powszechne narodowe obywatelstwo” jako narzędzie budowania jedności społecznej. Innymi słowy, źródłem edukacji obywatelskiej powinna być szeroko pojęta brytyjskość. Również przedstawiciele Partii Konserwatywnej, która doszła do władzy w 2010 roku, w swoich postulatach na centralnym miejscu stawiali ową brytyjskość jako rdzeń tożsamości i podstawę budowania jedności narodowej. Konserwatyści także widzą potrzebę inkluzji brytyjskości przez grupy mniejszościowe i włączania ich w proces budowania jedności społecznej (*social cohesion*) w ramach idei wielkiego społeczeństwa (*big society*), co również zrywało z ideologią multikulturalizmu²⁰. Z tak obranej perspektywy kształtowanie patriotyzmu ma charakter obywatelski, gdyż ostatecznym celem edukacji obywatelskiej staje się wykształcenie tożsamości brytyjskiej.

Trzeba jednak zauważyć, że koncepcja brytyjskości nadal pozostaje kategorią trudną do zdefiniowania, jej znaczenie bowiem jest odmiennie rozumiane przez różne grupy społeczne²¹. Co więcej, nie jest ona kategorią stałą, zresztą nigdy nią nie była, przeciwnie: płynną, fluktuacyjną i akomodacyjną²². W sferze praktyki społecznej brytyjskość ma połączyć w całość tożsamości poszczególnych narodów brytyjskich. Jednak w praktyce mieszkańcy Wielkiej Brytanii bardziej identyfikują się ze swoim krajem, a brytyjskość najczęściej traktują w kategorii statusu i określonych praw obywatelskich²³. Biorąc pod uwagę pierwiastek emocjonalny, Kumar zauważa, że stosunek do własnej narodowości Anglików, Szkotów czy Walijszyków jest ciepły, natomiast do brytyjskości bardziej zimny i zdystansowany²⁴. Brytyjskość dla pokolenia urodzonego po szóstej dekadzie XX wieku, w odróżnieniu od tego urodzonego przed zakończeniem drugiej wojny światowej, postrzegana jest w kategoriach obywatelskich (40%), a zatem mniejsze znaczenie dla jego przedstawicieli mają kwestie miejsca urodzenia, pochodzenia przodków czy przestrze-

---

²⁰ D. Hejwosz-Gromkowska, *Edukacja obywatelska we współczesnej Anglii. Studium socjopedagogiczne*, Poznań 2019.

²¹ R. Sales, *What is 'Britishness', and is it important?*, [w:] G. Calder, D. Cole, J. Seglow (red.), *Citizenship acquisition and national belonging*, London 2010, s. 124.

²² Por. P. Ward, *The end of Britishness? A historical perspective*, „British Politics Review” 2009, 4(3), s. 3.

²³ Z. Layton-Henry, *Citizenship and nationality in Britain*, [w:] Z. Layton-Henry, C. Wilpert (red.), *Challenging racism in Britain and Germany*, London 2003, s. 61.

²⁴ K. Kumar, *The making of English national identity*, Cambridge 2003, s. 6.

gania tradycji i zwyczajów, co z kolei jest bliższe starszemu pokoleniu. Co więcej, ci, którzy postrzegają brytyjskość głównie przez pryzmat etniczności, są bardziej przeciwni imigracji. Z kolei ci, którzy w brytyjskości akcentują przede wszystkim jego wymiar obywatelski, są bardziej proeuropejscy w odróżnieniu od tych, którzy utożsamiają tożsamość brytyjską z etnicznością²⁵.

Badania przeprowadzone przez British Academy w 2017 roku pokazują jednoznacznie, że wśród wszystkich grup wiekowych w Anglii nie ma generalnie różnicy między tożsamością angielską a brytyjską, a jeśli występuje, to niewielka. Jedynie osoby z niższym wykształceniem bardziej identyfikują siebie jako Anglików, a nie Brytyjczyków. Innymi słowy, kategoria *Britishness* jest bliższa osobom z wyższym wykształceniem²⁶. Potwierdzają to badania przeprowadzone w 2016 roku przez YouGov, które wskazują, że jedna piąta respondentów postrzega siebie jako Anglików, a nie Brytyjczyków²⁷. Podobna sytuacja ma miejsce w pozostałych krajach Zjednoczonego Królestwa. Obserwuje się zatem zjawisko tzw. przesunięcia tożsamościowego, polegające na tym, że ludzie bardziej postrzegają siebie w kategoriach przynależności do danego kraju niż do Zjednoczonego Królestwa. Obserwuje się przesunięcie w kierunku tożsamości narodowej kosztem tożsamości państwowej (brytyjskiej). Na zjawisko to zwraca uwagę między innymi David Owen, pisząc: „utożsamianie się z Brytanią zaczęło słabnąć w ostatnich dekadach w związku z silniejszym poczuciem tożsamości wobec poszczególnych krajów Zjednoczonego Królestwa”²⁸. Częściej zatem można spotkać się tożsamość angielską, szkocką, walijską, irlandzką niż brytyjską, która ma bardziej wymiar obywatelski niż etniczny. Należy zauważyć, że działania polityczne kolejnych rządów mają na celu – w sferze praktyki edukacyjnej – kształtowanie wspólnej tożsamości brytyjskiej. W świetle powyższych danych kształtowanie patriotyzmu obywatelskiego, czyli związanego z państwem, a nie narodem, byłoby uzasadnione, gdyż przeciwdziałałaby rozpadowi społeczeństwa.

Warto dodać, że dla imigrantów angielskość kojarzona jest z rasą białą i wyższym statusem społecznym, natomiast brytyjskość ze statusem prawnym i obywatelstwem²⁹. Według raportu przeprowadzonego przez Komisję ds. Równości Rasowej większość Brytyjczyków mieszkających w Anglii, a pochodzących

---

²⁵ A. Park, C. Bryson, J. Curtice, *British Social Attitudes 31*, NatCen, London 2014, s. 64, 72, http://www.bsa.natcen.ac.uk/media/38893/bsa31_full_report.pdf [dostęp: 20.04.2020].

²⁶ The British Academy, *English identity and the governance of England*, London 2017, s. 4, <https://www.britac.ac.uk/governing-england-devolution-and-identity> [dostęp: 8.06.2019].

²⁷ *English patriotism on the rise, research shows*, „The Guardian”, <https://www.theguardian.com/politics/2017/jan/10/english-patriotism-on-the-rise-research-shows> [dostęp: 12.12.2022].

²⁸ D. Owen, *Future identities: changing identities in the UK – the next 10 years*, London 2013, s. 5–6.

²⁹ R. Sales, *op. cit.*, s. 134.

z mniejszości etnicznych, nie postrzega siebie jako Anglików, gdyż tożsamość ta jest 'zarezerwowana' dla białych. Takie same wyniki otrzymano w badaniach przeprowadzonych w 2017 roku przez British Academy³⁰. Z tej perspektywy brytyjskość stanowi zatem szerszą kategorię tożsamościową obejmującą różne grupy etniczne. Kategoria ta nie ma zatem charakteru wykluczającego, na co wskazywałaby angielskość. Już jednak według 80% respondentów Anglikiem jest ta osoba, która płaci podatki, ma wkład w rozwój społeczeństwa oraz postrzega siebie samą w kategoriach angielskości. Trzy na cztery osoby uważają, że bycie Anglikiem jest zdeterminowane przez miejsce urodzenia, aczkolwiek nie wszyscy podzielają pogląd, że każda osoba urodzona w Anglii powinna być uznana za Anglika. 56% respondentów uważa, że ważne jest, by rodzice urodzili się w Anglii, dla 41% nie ma to znaczenia, a 22% twierdzi, że angielskość determinowana jest przez kolor skóry – biały. Jednocześnie kwestia rasy ma większe znaczenie dla starszego pokolenia³¹. Brytyjskość z kolei – w opinii respondentów – jest w głównej mierze determinowana przez znajomość języka angielskiego (95%), posiadanie obywatelstwa brytyjskiego oraz przestrzeganie prawa (85%). Trzy czwarte badanych uważa, że urodzenie w Wielkiej Brytanii jest istotne, by móc określić siebie Brytyjczykiem, ale z kolei połowa twierdzi, że znaczenie mają przodkowie³². W sytuacji wielokulturowości uprawnione wydają się działania polityczne mające na celu kształtowanie patriotyzmu obywatelskiego związanego z orientacją propaństwową, brytyjskość bowiem jest kategorią włączającą, a nie wykluczającą, tak jak na przykład angielskość.

Za czasów rządów laburzystów (1997–2010) w ramach realizacji tak zwanej trzeciej drogi wybrano również alternatywne rozwiązanie między asymilacjonizmem a wielokulturowością, polegające na połączeniu „koncepcji integracji z koncepcją aktywnego obywatelstwa”³³. Według Dereka McGhee ta forma była jednak niczym innym jak maskaradą, ponieważ cel rządu sprowadzał się do wprowadzenia „asymilacji obywatelskiej” z wyraźnym naciskiem na „podzielane wartości” (*Britishness*), wokół których mają skupiać się obywatele w społecznościach lokalnych. Polityka nowej lewicy okrzyknięta została jako „nowy asymilacjonizm” lub „naiwna wielokulturowość”³⁴.

Po dojściu do władzy Partii Konserwatywnej polityka rządu – zwłaszcza za czasów Davida Camerona – oficjalnie zerwała z promowaniem idei wielokulturo-

³⁰ The British Academy, *English identity and the governance of England*, op. cit., s. 9.

³¹ Commission for Racial Equality, *Citizenship and belonging: what is Britishness?*, London 2005, s. 7.

³² A. Park, C. Bryson, J. Curtice, op. cit., s. 67.

³³ D. McGhee, *The end of multiculturalism. Terrorism, integration and human rights*, Maidenhead 2008, s. 85.

³⁴ *Ibidem*.

wości i wielokulturowego państwa. Konserwatywny zwrot w kierunku integracji stanowi wyraz radykalizacji polityki wobec imigrantów, co tłumaczone bywa jako strategia zwalczania ekstremizmu³⁵. Dynamika polityki wobec mniejszości w Anglii znajduje odzwierciedlenie w polityce edukacyjnej, czego egzemplifikacją jest edukacja obywatelska.

Edukacja obywatelska w Anglii – budowanie spójności społecznej poprzez kształtowanie tożsamości brytyjskiej

Architekci edukacji obywatelskiej w Anglii nie odwołują się *explicite* do kształtowania wartości patriotycznych. Podstawowym celem edukacji obywatelskiej stało się kształtowanie tożsamości brytyjskiej (*Britishness*), której źródłem staje się obywatelstwo i cnoty obywatelskie, a nie naród i wartości nacjonalistyczne. Obowiązkowa edukacja obywatelska w praktyce szkolnej pojawia się w Anglii w 2002 roku za czasów rządów Partii Pracy. Głównymi motywami wprowadzenia powszechnej i obowiązkowej edukacji obywatelskiej do szkół było – według uzyskanej diagnozy – poczucie społecznej apatii i deficyt demokratyczny wśród młodzieży szkolnej. Na poziomie politycznym uważano również, że Brytyjczycy mają bardzo słabe poczucie obywatelstwa, a kształtowanie wspólnoty obywatelskiej było jednym z kluczowych wyzwań politycznych³⁶. W kontekście edukacji patriotycznej tak postawione cele zorientowane były na patriotyzm obywatelski, a nie narodowy.

Źródłem edukacji obywatelskiej – według polityki ówczesnego rządu – powinna być brytyjskość (*Britishness*), dlatego w ramach pierwszego etapu wprowadzania edukacji obywatelskiej do szkół nacisk został położony na promowanie wspólnie podzielanych wartości, takich jak poszanowanie praworządności, demokracji, szacunku, tolerancji oraz swobód obywatelskich, a także zwiększenie partycypacji społecznej młodzieży³⁷.

Cele edukacji obywatelskiej sformułowane w strategicznym Raporcie Cricka zorientowane były na państwo narodowe i kształtowanie tożsamości obywatelskiej, nie uwzględniono natomiast aspektów różnorodności kulturowej³⁸. Brytyjskość – na poziomie politycznym – stała się zatem pożądaną tożsamością, jed-

---

³⁵ P. Mattei, M. Broeks, *From multiculturalism to civic integration: citizenship education and integration policies in the Netherlands and England since 2000s*, „Ethnicities”, 18(1), s. 23–42.

³⁶ Zob. D. Hejwosz-Gromkowska, *op. cit.*

³⁷ D. Kerr, A. Smith, C. Twine, *Citizenship education in the United Kingdom*, [w:] J. Arthur, I. Davies, C. Hahn (red.), *Education for citizenship and democracy*, London 2008, s. 252.

³⁸ *Education for citizenship and teaching democracy in schools*, Final Report of the Advisory Group of Citizenship, 22 September 1998, s. 7–8; D. Hejwosz-Gromkowska, *op. cit.*

nak w praktyce szkolnej, w sytuacji hiperróżnorodności etnicznej i kulturowej, ta polityka okazała się być krótkowzroczna. Pominięcie perspektywy globalnej, wielokulturowej, a nawet europejskiej w edukacji obywatelskiej stało się jednym z głównych źródeł krytyki. Uważano, że budowanie spójności społecznej jedynie na bazie wspólnie podzielanych wartości nie przyniesie oczekiwanej sprawiedliwości i równości społecznej, ponieważ wykluczeni zostaną ci, którzy nie dzielą wartości skoncentrowanych wokół brytyjskości. Ponadto oznaczałoby to powrót do asymilacjonizmu i odrzucenia idei wielokulturowości³⁹. I poniekąd – zdaniem niektórych badaczy – ta polityka była niczym innym jak zawołowaną formą asymilacji⁴⁰.

Partia Pracy próbowała również zadekretować patriotyzm brytyjski, między innymi poprzez ustalenie święta narodowego czy obchodów dnia flagi. Według Audrey Osler takie działanie nie wpisywało się w żaden sposób w tożsamość brytyjską i stanowiło działanie niebrytyjskie, w związku z brakiem tradycji patriotyzmu brytyjskiego⁴¹.

Dopiero po pięciu latach zreformowano program nauczania, wprowadzając do edukacji obywatelskiej – na podstawie tzw. Raportu Ajegbo – wymiar tożsamościowy i różnorodności kulturowej. Nadal jednak wielu badaczy krytykowało wprowadzone zmiany, zarzucając twórcom reformy działanie polityczne, niezrozumienie współczesnych problemów tożsamościowych, etnicznych i wielokulturowych oraz traktowanie pojęcia obywatelstwa w kategoriach monokulturowych⁴².

Niezaprzeczalnie rekomendacje zawarte w Raporcie Ajegbo wprowadzały w obszar szkolnej praktyki edukacyjnej pomijane dotąd kwestie różnorodności kulturowej, etnicznej i narodowej. W opinii krytyków miał on jednak bardziej charakter polityczny niż merytoryczny, o czym świadczy fakt, że nie opierał się na aktualnych badaniach naukowych poruszających kwestie złożoności tożsamości czy kosmopolitycznego (globalnego) obywatelstwa⁴³. Z tej perspektywy – na poziomie deklaracji politycznych – wiele problemów społeczeństwa wielokulturowego miało zostać rozwiązanych poprzez edukację obywatelską. W praktyce pedagogicznej jednak większość z nich nie zostało rozwiązanych z powodu braku wystraczą-

---

³⁹ D. Kiwan, N. Kiwan, *Citizenship education: the French and English experience*, [w:] C. Pole, J. Pilcher, J. Williams (red.), *Young people in transition. Becoming citizens?*, London 2005, s. 149.

⁴⁰ Zob. D. McGhee, *op. cit.*

⁴¹ A. Osler, *Citizenship education, democracy and racial justice 10 years on*, „Race Equality Teaching” 2009, 27(3), s. 23.

⁴² Por. J.A. Banks i in., *Democracy and diversity: principles and concepts for educating citizens in a global age*, Seattle 2005.

⁴³ P. Brett, *Identity and Diversity: Citizenship Education and looking forwards from the Ajegbo Report*, 2007, <http://www.citized.info/pdf/commarticles/Peter%20Brett%20%20Identity%20and%20Diversity.pdf> [dostęp: 21.03.2019].

cych funduszy, zbyt licznych klas, braku odpowiedniego przygotowania nauczycieli oraz materiałów dydaktycznych⁴⁴.

Z perspektywy promowania patriotyzmu należy podkreślić, że stanowił on kontrowersyjny aspekt w czasach wprowadzania edukacji obywatelskiej do szkół. Niektórzy bowiem utrzymują, że nie istnieje edukacja patriotyczna, lecz indoktrynacja⁴⁵. Patriotyzm nie znalazł się w podstawie programowej za czasów rządów laburzystów⁴⁶. Według brytyjskich badaczy Michaela Handa i Joanne Pearce szkoły mogą promować lub odrzucać kształtowanie postaw patriotycznych, nie należy jednak nikogo zmuszać do wyrażania pozytywnych lub negatywnych emocji wobec swojego narodu/kraju. Badania przeprowadzone przez przywołanych autorów wśród nauczycieli i uczniów szkół średnich w okolicach Londynu pokazują, iż większość z nich uważa, że szkoły powinny pozostać neutralne w kwestiach patriotyzmu. 74% nauczycieli zgodziło się lub wyjątkowo mocno zgodziło się ze stwierdzeniem, że ich obowiązkiem jest wskazywanie na niebezpieczeństwa wynikające z patriotycznego sentymentu⁴⁷. Można zatem zauważyć, jak odmiennie w stosunku do polskiej tradycji jest traktowany patriotyzm. W rozumieniu angielskim może on bowiem prowadzić do konfliktów i napięć społecznych oraz stygmatyzacji i wykluczenia społecznego, bywa bowiem postrzegany jako nieliberalna i niedemokratyczna kategoria⁴⁸. Ponadto wielu nauczycieli biorących udział w badaniu wyraziło obawę dotyczącą wykluczania tych, którzy nie czują się częścią narodu brytyjskiego. Jeden z respondentów miał stwierdzić, że „wychwalanie patriotyzmu wyklucza niebrytyjskich uczniów. Patriotyzm brytyjski, w moim odczuciu, umacnia wartości białego człowieka, a zatem dzieli grupy ze względu na rasę, a naszym celem jest wychowywanie uczniów w świadomości, że wszyscy jesteście tacy sami”⁴⁹. Z kolei uczniowie wyrażali pogląd, że patriotyzm stanowi kwestię indywidualnego wyboru i nie może być ani nauczany, ani kształtowany w przestrzeni szkolnej. Uważali przy tym, zarówno oni, jak i nauczyciele, że bycie patriotą jest pozytywną cechą człowieka⁵⁰.

Według Michaela Handa patriotyzm może być nauczany w szkołach, jednak w kategorii kontrowersyjnych tematów, gdyż

⁴⁴ D. Kerr, A. Smith, C. Twine, *op. cit.*, s. 253–255.

⁴⁵ Por. S. Keller, *Patriotism as bad faith*, „Ethics” 2005, 115(3), s. 563–592.

⁴⁶ Zob. D. Hejwosz-Gromkowska, *op. cit.*

⁴⁷ M. Hand, J. Pearce, *Patriotism in British schools: principles, practices and press hysteria*, [w:] B. Haynes (red.), *Patriotism and citizenship education*, Oxford 2009, s. 73–77

⁴⁸ Zob. G. Kateb, *Is patriotism a mistake?*, „Social Research” 2000, 67, s. 901–924; T. Soutphomasane, *Reclaiming patriotism* Cambridge 2009; M. Nussbaum, *Patriotism and cosmopolitanism*, [w:] J. Cohen (red.), *For love of country*, Boston 1996.

⁴⁹ M. Hand, J. Pearce, *op. cit.*, s. 94.

⁵⁰ *Ibidem*, s. 79.

sentymen t patriotyczny zawsze odgrywał znaczącą rolę w sprawach narodowych i międzynarodowych. Obszary historyczne oraz współczesny dyskurs polityczny byłyby trudny do zrozumienia bez uczuć patriotycznych czy przekonań nacjonalistycznych. Ponadto niewielu uczniów przejdzie przez życie bez doświadczenia patriotyzmu lub presji ze strony innych, by wyrazić te uczucia. Dlatego też szkoły nie mogą go unikać, nie mogą unikać odpowiedzialności za wykształcenie w uczniach zdolności rozumienia, czym jest patriotyzm, i dokonywania właściwych ocen⁵¹.

Z tej perspektywy – mimo że Hand utrzymuje, iż patriotyzm jest kwestią delikatną, gdyż odnosi się do sfery moralności i uczuć – nie może być lekceważony w procesie kształcenia przyszłych obywateli.

O ile za czasów laburzystów kwestie patriotyczne nie były promowane w podstawie programowej ani w dyskursie politycznym, to po dojściu do władzy Partii Konserwatywnej w 2010 zmieniła się optyka – przynajmniej na poziomie politycznym – wobec kwestii patriotycznych. Deklaracje polityczne ówczesnego Ministra Edukacji Michaela Gove wskazywały, że edukacja obywatelska nie jest w stanie wykształcić silnego (*muscular*) narodu. W jego opinii konieczne było zwiększenie liczby godzin historii narodowej w szkołach⁵², a także dyscypliny, dlatego kosztem edukacji obywatelskiej zaczęto wprowadzać edukację wojskową oraz edukację moralną⁵³. Jeszcze jako minister w gabinecie cieni mówił: „nie ma lepszego sposobu budowania nowoczesnego, inkluzyjnego patriotyzmu niż kształtowanie poczucia dumy wśród obywateli Brytyjskich za historyczne osiągnięcia kraju. Dlatego też kolejny konserwatywny rząd zapewni programy nauczania, które będą uwzględniać właściwą narrację brytyjskiej historii – w taki sposób, aby każdy Brytyjczyk był dumny ze swojego narodu”⁵⁴. Nacisk na krzewienie wartości brytyjskich w angielskich szkołach miał przeciwdziałać, w opinii rządzących, ekstremizmowi. Także za czasów rządów torysów, szczególnie po tzw. brexicie, powróciły pytania o współczesny patriotyzm angielski. Zauważa się, że wyłania się nowy naród – post-imperialny, post-unijny, a przewiduje się, że w najbliższym czasie dojdzie do rozpadu Zjednoczonego Królestwa, jako że nastroje separatystyczne w Szkocji są nadal żywe⁵⁵. Badania pokazują, że jedynie 15% osób w wieku 18–24 lata deklaruje silną orientację patriotyczną. Te

⁵¹ M. Hand, *Patriotism in schools*, „Impact. Philosophical Perspectives on Education Policy” 2011, (19), s. 35.

⁵² M. Gove, *All pupils will learn our island story*, Speech to Conservative Party, October 5th 2010, <http://conservativespeeches.sayit.mysociety.org/speech/601441> [dostęp: 29.09.2019].

⁵³ Zob. I. Davies, E.K.M. Chong, *Current challenges for citizenship education in England*, „Asian Education and Development Studies” 2016, 5(1).

⁵⁴ M. Gove, Conservative party conference speech (7 October 2009), podaję za: „Impact. Philosophical Perspectives on Education Policy” 2011, (19), s. 8.

⁵⁵ Zob. J. Coman, *Proud to be English: How we can shape a progressive patriotism*, „The Guardian”, www.theguardian.com/politics/2021/jan/17/proud-to-be-english-how-we-can-shape-a-progressive-patriotism [dostęp: 12.12.2022].

same badania dowodzą, że orientacja patriotyczna jest znacznie silniejsza w grupie wiekowej 60+, w której aż 49% respondentów określiło siebie jako silnych patriotów⁵⁶. I wreszcie trzeba również odwołać się do badań, które były dyskutowane w prasie brytyjskiej, a które pokazały, że Brytyjczycy obawiają się demonstrować postawy patriotyczne w obawie przed wyśmianiem albo też przed oskarżeniami o rasizm czy inną formę dyskryminacji⁵⁷. Oto bowiem w wielokulturowym, zróżnicowanym społeczeństwie, w którym przez kilka dekad, szczególnie na poziomie politycznym, unikano słowa „patriotyzm” czy traktowano jako kwestię delikatną, postawa patriotyczna uległa osłabieniu. Nieobecność dyskursu patriotycznego w edukacji szkolnej również przyczynił się do rozmycia tego znaczenia. Oczywiście kwestią dyskusyjną pozostaje fakt, w jaki sposób kształtować postawy patriotyczne w systemie szkolnym, zwłaszcza w systemach wielokulturowych. Warto w tym miejscu przywołać słowa Eamonn Callana, który uważa, że niektóre formy patriotyzmu są potrzebne w sytuacji, w której obserwuje się kryzys demokracji, masową imigrację i inne zagrożenia dla współczesnego państwa narodowego⁵⁸. Mając na uwadze niebezpieczeństwo rozpadu Zjednoczonego Królestwa, należy oczekiwać, iż na poziomie politycznym mogą pojawić się kolejne propozycje mające na celu wzmocnienie jedności narodowej Brytyjczyków.

W konkluzji należy stwierdzić, że w zależności od opcji politycznej rządzącej w danym momencie problematyka i znaczenie patriotyzmu w angielskiej edukacji szkolnej ulega raz rozproszeniu, a raz krystalizacji. Za czasów Partii Pracy, kiedy wprowadzono obowiązkową edukację obywatelską do szkół, promowano obywatelską wersję patriotyzmu poprzez kształtowanie tożsamości brytyjskiej. Jednak w podstawie programowej edukacji obywatelskiej nie było odniesień do patriotyzmu. Założenie, że patriotyzm jest delikatną kwestią, mogącą mieć charakter wykluczający, utrzymywał się w dyskursie politycznym i społecznym przez ponad dekadę. Budowanie jedności obywatelskiej – brytyjskiej – miało odbywać się poprzez kształtowanie poczucia brytyjskości oznaczającej orientację prodemokratyczną, poszanowanie rządów prawa, postawę tolerancyjną oraz respektowanie swobód obywatelskich. Akcentowanie jedynie podzielanych wartości brytyjskich w programach nauczania edukacji obywatelskiej może wykluczać rozwój innych tożsamości kulturowych. Rozwijanie odrębnych tożsamości kulturowych, naby-

---

⁵⁶ W. Dahlgreen, *Patriotism in Britain reduces with each generation*, YouGov, <https://yougov.co.uk/topics/politics/articles-reports/2015/07/14/decline-british-patriotism> [dostęp: 12.12.2022].

⁵⁷ Zob. M. Crowley, *In defence of patriotism*, „Spiked” 2019, 20 grudnia, <https://www.spiked-online.com/2019/12/20/in-defence-of-patriotism/> [dostęp: 12.12.2022]; G. Bailey, *Britons afraid to show national pride in public for fear of ridicule or abuse, poll finds*, „Independent” 2018, 19 kwietnia, <https://www.independent.co.uk/news/uk/home-news/patriotism-uk-national-pride-ridicule-abuse-racism-xenophobia-prejudice-a8312786.html> [dostęp: 12.12.2022].

⁵⁸ Zob. E. Callan, *Creating citizens*, Oxford 1997.

wanych poza szkołą, konfrontowane jest w systemie szkolnym z ograniczającą, zdekreteowaną tożsamością brytyjską. Polityka edukacyjna Partii Konserwatywnej osłabiła z kolei rolę szkolnej edukacji obywatelskiej na rzecz wzmocnienia tożsamości narodowej poprzez nauczanie historii narodowej i edukację moralną. Przykład Anglii pokazuje, że konstrukty społeczne takie jak obywatelstwo, tożsamość narodowa, nacjonalizm czy patriotyzm mają charakter fluktuacyjny, a w systemach szkolnych uzależnione są od prowadzonej centralnie polityki. To ona zdaje się kształtować dyskurs obywatelstwa i patriotyzmu w edukacji.

Bibliografia

- Archard D., *Should we teach patriotism?*, „Studies in Philosophy and Education” 1999, 18, s. 157–173.
- Ariely G., *Evaluations of patriotism across countries, groups, and policy domains*, „Journal of Ethnic and Migration Study” 2009, 44(3), s. 462–481.
- Bailey G., *Britons afraid to show national pride in public for fear of ridicule or abuse, poll finds*, „Independent” 2018, 19 kwietnia, <https://www.independent.co.uk/news/uk/home-news/patriotism-uk-national-pride-ridicule-abuse-racism-xenophobia-prejudice-a8312786.html> [dostęp: 12.12.2022].
- Banks J.A. i in., *Democracy and diversity: principles and concepts for educating citizens in a global age*, Seattle 2005.
- Berger P.L., Luckmann T., *Społeczne tworzenie rzeczywistości*, Warszawa 1983.
- Brett P., *Identity and Diversity: Citizenship Education and looking forwards from the Ajegbo Report*, 2007, <http://www.citized.info/pdf/commarticles/Peter%20Brett%20%20Identity%20and%20Diversity.pdf> [dostęp: 21.03.2019].
- Budyta-Budzyńska M., *Socjologia narodu i konfliktów etnicznych*, Warszawa 2010.
- Callan E., *Creating citizens*, Oxford 1997.
- Coman J., *Proud to be English: How we can shape a progressive patriotism*, „The Guardian”, <http://www.theguardian.com/politics/2021/jan/17/proud-to-be-english-how-we-can-shape-a-progressive-patriotism> [dostęp: 12.12.2022].
- Commission for Racial Equality, *Citizenship and belonging: what is Britishness?*, London 2005.
- Crowley M., *In defence of patriotism*, „Spiked” 2019, 20 grudnia, <https://www.spiked-online.com/2019/12/20/in-defence-of-patriotism/> [dostęp: 12.12.2022].
- Dahlgreen W., *Patriotism in Britain reduces with each generation*, YouGov, <https://yougov.co.uk/topics/politics/articles-reports/2015/07/14/decline-british-patriotism> [dostęp: 12.12.2022].
- Davies I., Chong E.K.M., *Current challenges for citizenship education in England*, „Asian Education and Development Studies” 2016, 5(1), s. 20–36.
- Deutsch K., *Nationalism and social communication: an inquiry into the foundations of nationality*, London 1953.
- Education for citizenship and teaching democracy in schools*, Final Report of the Advisory Group of Citizenship, 22 September 1998.
- Encyclopedia Britannica, <https://www.britannica.com/topic/nationalism> [dostęp: 10.11.2019].
- Encyklopedia PWN, <https://encyklopedia.pwn.pl/haslo/nacjonalizm;3945094.html> [dostęp: 10.11.2019].
- English patriotism on the rise, research shows*, „The Guardian”, <https://www.theguardian.com/politics/2017/jan/10/english-patriotism-on-the-rise-research-shows> [dostęp: 12.12.2022].

- Gove M., *All pupils will learn our island story*, Speech to Conservative Party, October 5th 2010, <http://conservativespeeches.sayit.mysociety.org/speech/601441> [dostęp: 29.09.2019].
- Gove M., Conservative party conference speech (7 October 2009), podają za: „Impact. Philosophical Perspectives on Education Policy” 2011, (19), s. 8.
- Hand M., *Patriotism in schools*, „Impact Philosophical Perspectives on Education Policy” 2011, (19), s. 1–40.
- Hand M., Pearce J., *Patriotism in British schools: principles, practices and press hysteria*, [w:] B. Haynes (red.), *Patriotism and citizenship education*, Oxford 2009.
- Hejwosz-Gromkowska D., *Edukacja obywatelska we współczesnej Anglii. Studium socjopedagogiczne*, Poznań 2019.
- Kateb G., *Is patriotism a mistake?*, „Social Research” 2000, 67, s. 901–924.
- Keller S., *Patriotism as bad faith*, „Ethics” 2005, 115(3), s. 563–592.
- Kerr D., Smith A., Twine C., *Citizenship education in the United Kingdom*, [w:] J. Arthur, I. Davies, C. Hahn (red.), *Education for citizenship and democracy*, London 2008, s. 252–262.
- Kiwan D., Kiwan N., *Citizenship education: the French and English experience*, [w:] C. Pole, J. Pilcher, J. Williams (red.), *Young people in transition. Becoming citizens?*, London 2005, s. 136–158.
- Kohn H., *The idea of nationalism*, New York 1967.
- Kuczur T., *Ethnos i polities. Naród a społeczeństwo obywatelskie we współczesnej Europie*, Toruń 2008.
- Kumar K., *Empire and English nationalism*, „Nations and Nationalism” 2006, 12(1), s. 1–13.
- Kumar K., *Nation and empire: English and British national identity in comparative perspective*, „Theory and Society” 2000, 29, s. 575–608.
- Kumar K., *The making of English national Identity*, Cambridge 2003.
- Layton-Henry Z., *Citizenship and nationality in Britain*, [w:] Z. Layton-Henry, C. Wilpert (red.), *Challenging racism in Britain and Germany*, London 2003, s. 60–77.
- Mattei P., Broeks M., *From multiculturalism to civic integration: citizenship education and integration policies in the Netherlands and England since 2000s*, „Ethnicities”, 18(1), s. 23–42.
- McGhee D., *The end of multiculturalism. Terrorism, integration and human rights*, Maidenhead 2008.
- Melosik Z., *Wychowanie obywatelskie: nowoczesność, ponowoczesność. (Próba konfrontacji)*, [w:] Z. Melosik, K. Przyszczypkowski (red.), *Wychowanie obywatelskie. Studium teoretyczne, porównawcze i empiryczne*, Poznań–Toruń 1998, s. 35–56.
- Merriam-Webster Dictionary, <https://www.merriam-webster.com/dictionary/nationalism> [dostęp: 10.11.2019].
- Modrzewski J., *Socjopedagogika*, Poznań 2016.
- Newman G., *The rise of English nationalism: a cultural history, 1720–1830*, New York 1987.
- Nikitorowicz J., *Tolerancja i patriotyzm w edukacyjnym procesie kształtowania społeczeństwa obywatelskiego*, „Pedagogika Społeczna” 2019, 3(73), s. 177–200.
- Nussbaum M., *Patriotism and cosmopolitanism*, [w:] J. Cohen (red.), *For love of country*, Boston 1996, s. 3–17.
- Osler A., *Citizenship education, democracy and racial justice 10 years on*, „Race Equality Teaching” 2009, 27(3), s. 21–27.
- Owen D., *Future identities: changing identities in the UK – the next 10 years*, London 2013.
- Park A., Bryson C., Curtice J., *British Social Attitudes 31*, NatCen, London 2014, http://www.bsa.natcen.ac.uk/media/38893/bsa31_full_report.pdf [dostęp: 20.04.2020].
- Peterson A., *Civic patriotism as a legitimate aim of education for citizenship in England*, „Citizenship Teaching & Learning” 2012, 8(1), s. 5–20.

- Sales R., *What is 'Britishness', and is it important?*, [w:] G. Calder, D. Cole, J. Seglow (red.), *Citizenship acquisition and national belonging*, London 2010, s. 123–140.
- Soutphommasane T., *Reclaiming patriotism*, Cambridge 2009.
- The British Academy, *English identity and the governance of England*, London 2017, s. 4, <https://www.britac.ac.uk/governing-england-devolution-and-identity> [dostęp: 8.06.2019].
- Ward P., *The end of Britishness? A historical perspective*, „British Politics Review” 2009, 4(3), s. 3.
- Żukiewicz A., „My a wy” – transgeneracyjne przesłanie publicystyki patriotycznej w pokoleniu historycznym Heleny Radlińskiej, „Nauki o Wychowaniu” 2022, 2(15), s. 91–106.